

Roland Habich–Spéder Zsolt

FOLYTONOS VÁLTOZÁS – ELTÉRŐ VÁLTOZATOK A jövedelmek egyenlőtlensége és dinamikája három társadalomban*

Nem állíthatjuk, hogy a jövedelmek alakulása a szociológiai, közgazdasági és tranzitológiai kutatások mostohagyermeké lenne. A Gini-mutatók, decilisarányok, szegénységráták bemutatása az átalakulás (tranzíció, transzformáció, rendszerváltás) jellegzetességeit bemutató munkák, a transzformáció társadalmi következményeit vizsgáló elemzések „kötelező gyakorlatának” tekinthetők. Természetesen vannak olyan elemzések, amelyek a fenti, gyakran használt mutatókon kívül sok más jelzőszámot használva adnak árnyalt képet az elmúlt évek történéseiről (Medgyesi et al. 1998). És ha folyik is vita arról, hogy mely poszt szocialista országban nőttek leginkább az egyenlőtlenségek (World Bank 1996; Andorka et al. 1997), aligha kérdőjelezné meg bárki is a növekedés tényét. Tanulmányunk első részében mi is elvégezzük a kötelező feladatot. Elemzésünk újdonsága tehát semmiképpen nem a kérdés felvetésében rejlik (ti. hogyan alakultak a jövedelmi egyenlőtlenségek), hanem az országok kiválasztásában (Magyarország, Németország nyugati és keleti fele)¹, továbbá abban, hogy eddig nem alkalmazott (grafikus) közelítésekkel (is) kísérletezünk. Az összehasonlítástól és az új közelítésektől azt reméljük, hogy hozzájárul a jövedelemegyenlőtlenségek *jelentésének* árnyalásához.

A továbbiakban tárgyalandó téma – milyen volt a jövedelmek dinamikája az átalakulás kezdeti és későbbi időpontjai között – már ritkábban áll a vizsgálódások középpontjában. A reáljövedelmek alakulásának bemutatása ugyan kikerülhetetlen gyakorlat, és azon országokban – így Magyarországon is –, ahol voltak longitudinális panelfelvételek, mindenütt meglepetést okozott a tranzíciós mátrixok kiszámítása során élénk társuló dinamika, a jövedelmi pozíciók nagyarányú cseréje (Kolosí et al. 1996; Spéder 1996), ám semmiképpen nem állíthatjuk, hogy pontos képünk lenne a jövedelmek időbeli változásáról. Dolgozatunk második részében többféle, eddig ritkán használt eljárás segítségével szeretnénk leírni és értelmezni e jövedelmi dinamikát.

* Ez a tanulmány a „Social Change in an Enlarging Europe: Welfare Development, Structural Change and Theoretical Approaches” című workshopra készült, melyet a Collegium Budapestben tartottunk 1998. május 15–16-án. E magyar változat a WZB FS II 99–402 számú, „Income Inequality and Income Dynamics in three Societies” címmel, angol nyelven megjelent műhelytanulmánynak erősen átdolgozott változata. Értékes észrevételeikért köszönettel tartozunk a workshop résztvevőinek. Köszönet illeti Hegedűs Ritát, aki segített a magyar változat elkészítésében, Ságbi Gábort és Tardos Róbertet értékes észrevételeikért, és nem utolsósorban a Szociológiai Szemle ismeretlen referenseit, akik írásos megjegyzései sokat segítettek abban, hogy e cikk végső változata kialakuljon.

¹ A két országrészt tanulmányunkban két külön társadalomnak tekintjük, és ezért a továbbiakban Nyugat- és Kelet-Németországról beszélünk.

A némileg technikainak tűnő bevezetés azt sejteti, hogy írásunk elsősorban módszertani indíttatású. Nem tagadjuk, hogy kísérleteink során szempont volt, hogy „minél inkább kihasználjuk a longitudinális panel adta lehetőségeket”. Ezzel kapcsolódunk azon törekvésekhez, amelyek szeretnék megújítani a „társadalmi jelzőszámok rendszerét” (Noll–Zapf 1994; Zapf 1989). Alapvető kutatási kérdésünket – hogy *a jövedelemegyenlőtlenségek változása, a jövedelemdinamika íve mit mond el az átalakulás első fél évtizedéről*, – azonban próbálkozásaink során mindig szem előtt tartottuk. Az átalakulás jellegzetességét tehát egy kiválasztott dimenzió (*a jövedelem*²) *strukturális elmozdulásának és dinamikájának összefüggésében kívánjuk megragadni*.

Már e bevezetőben indokolt felhívni a figyelmet a két nézőpont – strukturális és dinamikus – különbözőségére. A struktúrák változását követve a kiválasztott időpontok közötti elmozdulás *nettó változását* mérjük (mennyivel nőtt a Gini), a dinamikus nézőpont pedig a *bruttó változást* összegzi (a népesség milyen hányadának nőtt, illetve csökkent a jövedelme). A dinamika világítja meg azokat a folyamatokat, amelyek révén az új struktúrák létrejönnek. Mindez az elemzés és a megértés szempontjából egyaránt váltást jelent: a struktúra felől a folyamatok irányába. Más szavakkal: figyelmünket először a strukturális változásokra, majd pedig a változó struktúrák közötti mobilitásra összpontosítjuk. A *dinamikus nézőpontot*, különösen az időszak egészére jellemző háztartási és egyéni szintű mobilitást, ritkán érvényesítették (Machtwig–Habich 1997; Müller–Frick 1996). Bár a háztartások és az egyének mobilitási mintáiról születtek igen értékes leírások (Kolosi–Sági 1998), az átalakulás időbeli sajátosságait az évről évre történő változások és az időszak egészében bekövetkező összes mozgás elemzése és megértése révén tárhatjuk fel. Cikkünk ezt a megközelítési módot kívánja részleteiben érvényesíteni.

Elemzéseink a társadalmi változásról, konkrétan a transzformációról³ kialakított Zapf-i elképzelérendszerbe illeszthetők be (Zapf 1994a). Mivel Ő mérni is szeretné – elemeire bontja a társadalmi változást – és megkülönbözteti a változás egységeit (szerkezetét és szervezeteit), szintjeit (makro-, mezo- és mikro szint) és dimenzióit (sebesség, mélység, célok és vezérelhetőség) (Zapf 1994b. 14ff). Elemzésünkben elsősorban a harmadikként említett tényezőcsoportról tudunk majd kijelentéseket megfogalmazni, hiszen a jövedelemdinamika jelzőszámai – megítélésünk szerint – a társadalmi változás sebességének és mélységének érvényes mérőszámaiként értelmezhetők. Érintjük a változás szintjeinek kérdését is, hiszen az egyenlőtlenség és a dinamika mérése felszínre hozza a makro- és mikroszintű közelítésben fellelhető különbségeket. Ugyanakkor zárójelbe tesszük az első komponens, a szerkezeti-szervezeti összetevőket, amennyiben figyelmen kívül hagyjuk a politikai, gazdasági jogi, intézményi változásokat, nem foglalkozunk a szereplők érdekeivel és motívu-

² Itt megjegyezzük, hogy az általunk is alkalmazott ekvivalens jövedelem kategóriája nem csak egy indikátor a sok között. Az emeli ki a többiek közül, hogy ez a fogyasztási lehetőségek legpontosabb mértéke, a leggyakrabban használt indikátor az anyagi jólét mérésére.

³ Zapf ugyanúgy transzformációnak tekinti az NSZK és Olaszország 1945 utáni újjáépítésének időszakát, Portugália és Spanyolország átmenetét a diktatúrából a demokráciába, mint a volt szocialista országokban a kilencvenes évek elején végbemenő rendszerváltást. Vö. Zapf 1994c.

maival, jóllehet tudjuk, hogy a mindenkori jövedelemegyenlőtlenség a fenti struktúrák következményeinek tekinthetők. Azt reméljük azonban, hogy így is sikerül a kilencvenes évek rendszerváltásának néhány új vonatkozását bemutatni.

Az összehasonlító közelítés előnyei nyilvánvalóak (Atkinson–Micklewright 1992; Förster–Tóth 1997; Immerfall 1995). Magyarország és Kelet-Németország társadalmainak összevetése az átalakulási folyamat általános és specifikus (országra jellemző) vonásaira világít rá. Nyugat-Németország vonatkoztatási pontként szolgál, hiszen tekinthetjük a modern ipari társadalmakban zajló „szokásszerű” társadalmi változás eseteként. Ez segít feltárni azokat a jelentős különbségeket, amelyek az általános társadalmi változás és a rendszerváltozással kapcsolatos folyamatok közt fennállnak.

A következőkben először a strukturális (statikus) jövedelemegyenlőtlenségi mutatók alakulását mutatjuk be.⁴ Ezt egy részletesebb leírás követi az egyének mobilitásáról. Ennek keretében először az éves változásokat értelmezzük, majd pedig a vizsgált időszak egészét tekintjük. A dinamikus elemzés során feltárt összefüggések megengedik, hogy néhány állítást és hipotézist fogalmazzunk meg a lezajlott társadalmi változás jellegzetességeiről.

Jövedelemeloszlás és jövedelemegyenlőtlenség a kilencvenes években

Elterjedt hipotézis, hogy az egyenlőtlenség, különösen a jövedelemegyenlőtlenség, a rendszerváltozás folyamán növekszik (Atkinson–Mecklewright 1992; Förster–Tóth 1997). Sokféle jelenség indokolta e feltételezést és a későbbi magyarázatokat. Mi – területi okokból – csak példaképpen említünk meg néhányat: a jövedelemszerzés állami korlátainak lebomlása; a hatékonyságon alapuló piaci szelekciós mechanizmus dominánssá válása; a munkanélküliség megjelenése és kiterjedése; a törekvések a jóléti szolgáltatások célzottságának erősítésére stb. A jövedelemegyenlőtlenségek növekedése persze többféle módon mehet végbe. Az egyik lehetséges verzió, hogy a szegények szegényebbek, a gazdagok gazdagabbak lesznek, miközben a középső jövedelmi helyzetűek stabilizálják pozícióikat. Ugyancsak reális – a hazai nyilvánosságban a leginkább hangoztatott – feltételezés, hogy az egyenlőtlenségek növekedése döntően a középső jövedelmi osztály lecsúszásából adódik. Vajon melyik koncepció állhat közelebb a valósághoz, melyik írhatja le pontosabban a transzformációs országokban végbemenő folyamatokat? Vagy talán a fentiekől eltérő állítást kell megfogalmaznunk? Vajon ugyanaz igaz-e a két átalakuló országra, továbbá állíthatjuk-e azt, hogy Németország nyugati részében a helyzet változatlan?

Mielőtt az egyenlőtlenségek mérőszámait bemutatnánk, előrebocsátjuk, hogy a vizsgált időszakban a reáljövedelmek Kelet-Németországban erőteljesen növekedtek, ami mögött döntően a nyugatnémet transzferkifizetések állnak (Hauser et al.

⁴ Elemzésünk a német Sozio-ökonomische Panel (továbbiakban GSOEP) és a Magyar Háztartás Panel (továbbiakban MHP) adatbázisát használja. A két adatrendszer a reprezentativitás kritériumait, a kérdőívek felépítését és tartalmát, egyes konkrét kérdéseket tekintve megegyezik, illetve nagyon hasonló. A német panelről bővebben lásd: Hanefeld, 1987; Wagner et al., 1994. A magyar MHP-ről lásd az éves jelentéseket: Sik–Tóth 1992, 1993, 1995, 1996, 1997; Tóth 1994.

1996) az ekvivalens jövedelmek Nyugat-Németországban is nőttek 1990 és 1996 között, ám sokkal kevésbé mint a keleti országrészben; Magyarországon pedig 1992 és 1996 között a fogyasztási lehetőségek szűküléséről („transzformációs recesszió”) kell beszélnünk.

Az 1. táblázatban két általánosan használt mutató – a percentilisarány (P90/P10) és a Gini-együttható – alakulását látjuk 1990 és 1996 között.⁵ Egyértelmű különbségek mutatkoznak a mutatók nagyságát tekintve, legyen szó bármelyik évről. A jövedelmek egyenlőtlensége Magyarországon a legnagyobb és Kelet-Németországban a legkisebb.⁶ Nyugat-Németországban, a fejlett piacgazdaságban tehát kisebbek az egyenlőtlenségek, mint Magyarországon az átalakulás legelején.⁷ Az egyenlőtlenség színvonalát tekintve a Gini-együttható és az érzékenyebb P90/P10 arány majdnem ugyanazt a képet adja. Ha azonban a jövedelmek alakulását nézzük, úgy tűnik, mintha az átalakulás mégiscsak erőteljesebben változtatná meg a rendszerváltó országok jövedelemeloszlását. Az egyenlőtlenségek növekedését a percentilisarányok mutatják inkább. E mutatót tekintve Magyarországon egyértelmű a növekedés, és 1995-ig Kelet-Németországban is. (Megítélés dolga az, hogy a konkrét mértékét magasnak tekintjük-e vagy sem.) A Ginit illetően Kelet-Németországban nem mutatkozik változás, ami arra utal, hogy a nyugatnémet jóléti rendszer fontos szerepet játszott a keletnémet átalakulásban, a negatív következmények kivédésében. Nyugat-Németországban várakozásainknak megfelelően, alig módosult a jövedelmek egyenlőtlensége: e társadalomra, úgy tűnik, nem igazán hatott az átalakulás és az újraegyesülés.

1. táblázat

A jövedelemegyenlőtlenségek mutatói Nyugat-Németországban, Kelet-Németországban és Magyarországon 1990 és 1996 között *

	P90/P10			Gini		
	Nyugat-Németország	Kelet-Németország	Magyarország	Nyugat-Németország	Kelet-Németország	Magyarország
1990	3,01	2,49		0,25	0,18	
1991	3,08	2,44		0,25	0,20	
1992	3,02	2,53	3,36	0,25	0,20	0,28
1993	3,03	2,50	3,25	0,25	0,20	0,28
1994	3,08	2,50	3,48	0,25	0,20	0,29
1995	3,05	2,65	3,63	0,26	0,20	0,30
1996	3,09	2,47	3,62	0,24	0,19	0,30

*Ekvivalens jövedelem, e=0,73; személyek, gyermekekkel együtt.

Forrás: GSOEP 1990–1996; MHP 1992–1996. Saját számítás.

⁵ Magyarország esetében csak 1992-től vannak adataink.

⁶ A volt szocialista országokban tapasztalt jövedelemegyenlőtlenségek részletesebb, a klasszikus megoszlási mérőszámot használó elemzéséhez lásd Flemming–Micklewright 1997, valamint Förster–Tóth 1997.

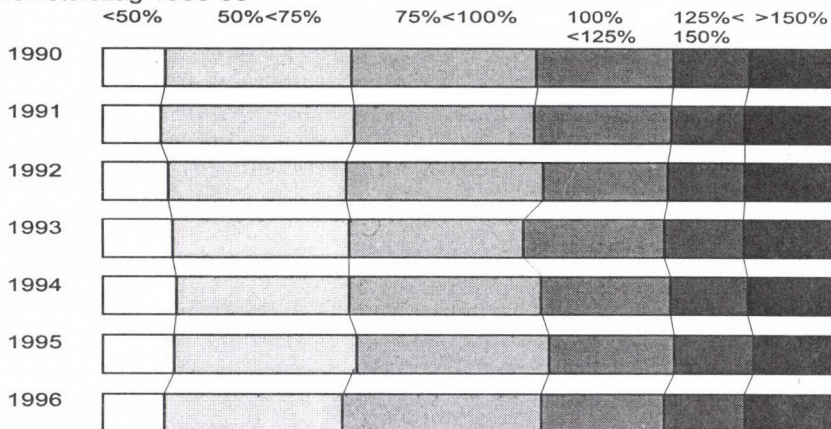
⁷ Ez egybevág Förster et al. 1998 adataival, ahol is a Magyarországon tapasztalt jövedelemegyenlőtlenségek nagyobbak mint sok más európai fejlett ipari országban. Ha figyelembe vesszük a KSH 1987-es jövedelmi felméréseit, megállapíthatjuk, hogy a jövedelmek egyenlőtlenségének növekedése a nyolcvanas évek legvégén és a kilencvenes évek legelején volt a legerőteljesebb, hiszen ezen adatok szerint a Gini 0,23 a P90/P10 2,7 körül volt (vö. Spéder 1998). Sajnos a KSH jövedelemfelvétele és az MHP nem teljesen összehasonlítható, ám a trendek vélhetőleg nem félrevezetőek.

A jövedelemegyenlőtlenség fenti, jól ismert mutatói mellett vizsgáljunk meg néhány további strukturális mutatót is. Egy ilyen elfogadott mérőeszköz az egyének megoszlása az egyes jövedelmi kategóriák (osztályok) között. Hat relatív jövedelmi kategóriát hoztunk létre, az osztályokat az éves nettó átlagos ekvivalens jövedelemhez igazítottuk. A legalsó jövedelmi osztályba – e csoportot tekintjük szegényeknek – azok tartoznak, akik az átlagjövedelem felénél kevesebbel rendelkeznek. A második legszegényebb kategóriába tartozók az átlagjövedelem 50–75 százalékával bírnak. A következő csoport azok képezik, akik jövedelme az átlag háromnegyedénél több, ám az átlagnál kevesebb. Ezt követik az átlag 125 és 150 százalékára rugó osztályhatárok. Ily módon a leggazdagabb kategóriába tartozók több mint másfélszer annyi jövedelemmel rendelkeznek, mint amekkora az átlagjövedelem. A jobb áttekinthetőség kedvéért grafikusán ábrázoljuk, hogy a népesség miként oszlik meg a fenti jövedelmi osztályok között.

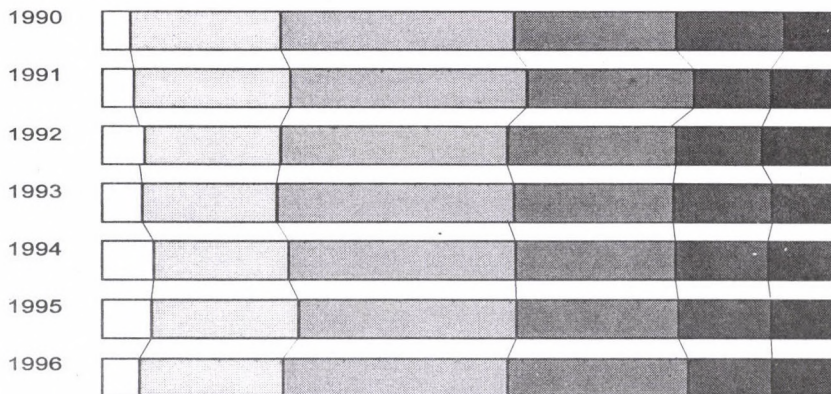
Az 1. ábra eredményeire tekintve az első benyomásunk hasonló ahhoz, amit az 1. táblázatból szereztünk. A három társadalom közötti különbségek teljesen világosak, amint a jövedelemeloszlás relatív időbeli stabilitása is. Behatóbb vizsgálat azt mutatja, hogy a Magyarországon megfigyelt növekvő jövedelemegyenlőtlenség a fokozódó szegénységből és a gazdagoknak a népességen belüli emelkedő arányából fakad. Ezzel párhuzamosan zsugorodóban van a közepes jövedelmű osztály, mely jelenség különösen a Németországban látható viszonyokhoz képest feltűnő. Vajon melyik kiinduló feltételezésünk igazságát sejteti ábránk? Emlékezzünk, hogy az első állításunk szerint, a gazdagok még gazdagabbak, a szegények még szegényebbek lesznek. Ha tényleg így áll a dolog, a középen levők helyzetének viszonylag stabilnak kell maradnia, és a változásoknak a jövedelmi skála két szélére kell korlátozódniuk (közelebbről: a szegények jövedelme csökken, a gazdagoké emelkedik). A másik hipotézis szerint Magyarországon zsugorodik a középosztály. Ekkor a növekvő egyenlőtlenségek forrása a középső helyzetű háztartások szegényedése és/vagy gazdagodása. Mint már említettük, az 1. ábra azt látszik mutatni, hogy Magyarországra inkább a második elképzelés áll. A két hipotézis összevetéséhez a szegénységi rés alakulása is érveket ad. Ez a paraméter ugyanis azt mutatja meg, hogy a szegények jövedelme milyen távol van a szegénységhatártól. A szegénység mélyülésétől akkor beszélhetünk, ha ez a távolság nő. Az MHP adatait elemezve a szegénységi rés érdemi tágulását nem sikerült kimutatni (Andorka et al. 1995; Medgyesi et al. 1998). Ez azt jelenti, hogy nem nőtt a szakadék az átlag és a szegények közt. Eddig tehát a magyar viszonyokat illetően a zsugorodó jövedelmi középosztály téziséhez kaptunk több érvet, ám erre a problémára a későbbiekben még visszatérünk.

I. ábra. Az egyének megoszlása relatív jövedelmi osztályok között, Nyugat-Németországban, Kelet-Németországban, Magyarországon (osztályhatárok az átlag százalékában)

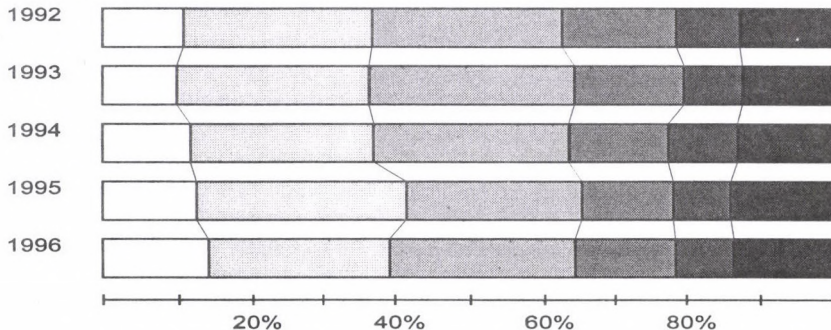
Nyugat-Németország 1990-96

Kelet-Németország 1990-96

Magyarország 1992-96

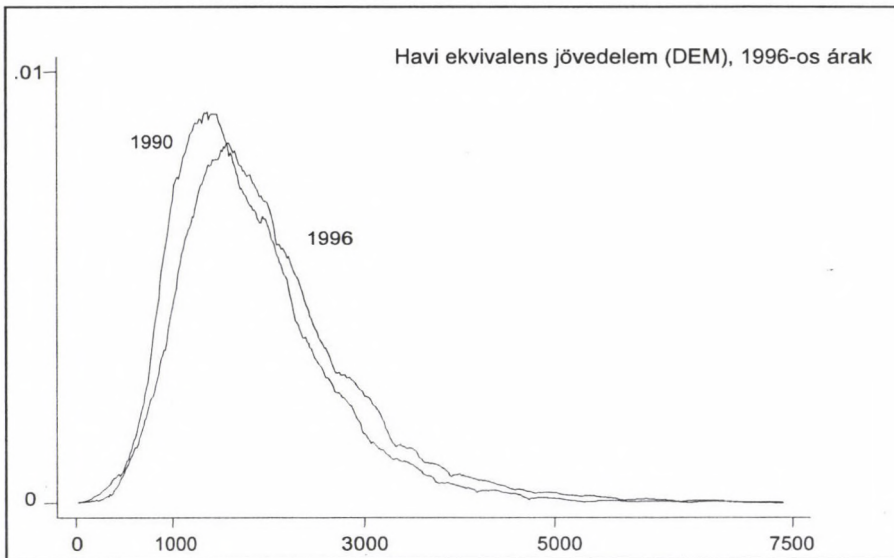
Forrás: Sozio-ökonomisches Panel 1990-1996; Magyar Háztartás Panel 1992-1996. Saját számítás.

Azt is meg kell azonban állapítanunk, hogy az elmozdulások némileg alulmaradnak várakozásainknak. Bár a jövedelmi osztályok bemutatásával valamivel tisztábban láthatók a különbségek, mint a Gini-együttható alkalmazásával, a kép nagyon hasonló marad, különösen ami az időbeli változást illeti. Nézzük tehát egy újabb – az utolsó – strukturális mutatót, a *Kernel-féle sűrűségbecslést* (*Kernel-density estimation*) (Cowell et al. 1994; Becker 1997). E módszer nagyon egyszerű, hiszen nem csinálunk mást, mint megbecsüljük azt a függvényt, amely leginkább közelíti empirikus adataink sűrűségfüggvényét. Vagyis megkapjuk, hogy adott empirikus eloszlás mellett egy adott jövedelmi pozícióba a népesség milyen hányada helyezkedik el.⁸ A vizsgált három ország esetében az inflációs rátákkal deflált ekvivalens jövedelmeket használtuk. Ugyanakkor nem számoltuk át egymásra a német és magyar jövedelmeket, a becslőfüggvényeket tehát egy-egy országon belül kell értelmezni. Az eredmények magukért beszélnek, attól igencsak eltérő „történetet” adva elő, ami a Gini-együtthatók és a jövedelmi kategóriák elemzéséből következett (2–4. ábra).

A felmérés ideje alatt Kelet- és Nyugat-Németországban egyértelmű nőtt a jövedelmek általános szintje (a görbék jobbra tolódtak), míg Magyarországon a jövedelemszint általános csökkenése volt tapasztalható (a görbe balra tolódott). A cikkünkben feltett kutatási kérdések szempontjából még érdekesebb a görbék alakjában megfigyelhető meglehetősen nagy változás (amennyiben mindegyik társadalom első és utolsó vizsgálati évére vonatkozó görbe alakját hasonlítjuk össze). Talán a két nyugatnémet görbe hasonlít leginkább egymásra, és a legnagyobb eltérés a keletnémet görbék esetében tapasztalható. Kelet-Németországban a hegy röpke hat év alatt dombbá szelídült. A görbe alakváltozása Magyarországon épp ellentétes, a jövedelemeloszlás hegye magasabbá és meredekebbé válik. Továbbá jobboldalt van egy hosszabb lejtő, baloldalt pedig egy meredekebb emelkedő. Milyen tartalommal bírnak a görbék alakváltozásai, különösen a keletnémet és a magyar esetben?

⁸ A módszerről és annak használtáról a jövedelemegyenlőtlenségek vizsgálatában lásd a már említett Cowell et al. 1994 tanulmányt.

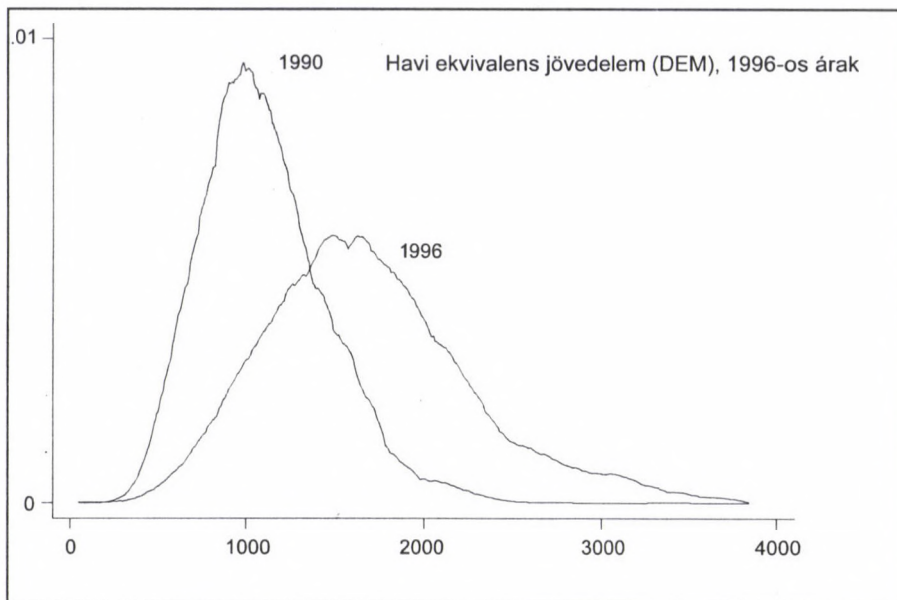
2. ábra. A jövedelemeloszlás Kernel-féle sűrűségfüggvénye, Nyugat-Németország, 1990, 1996.

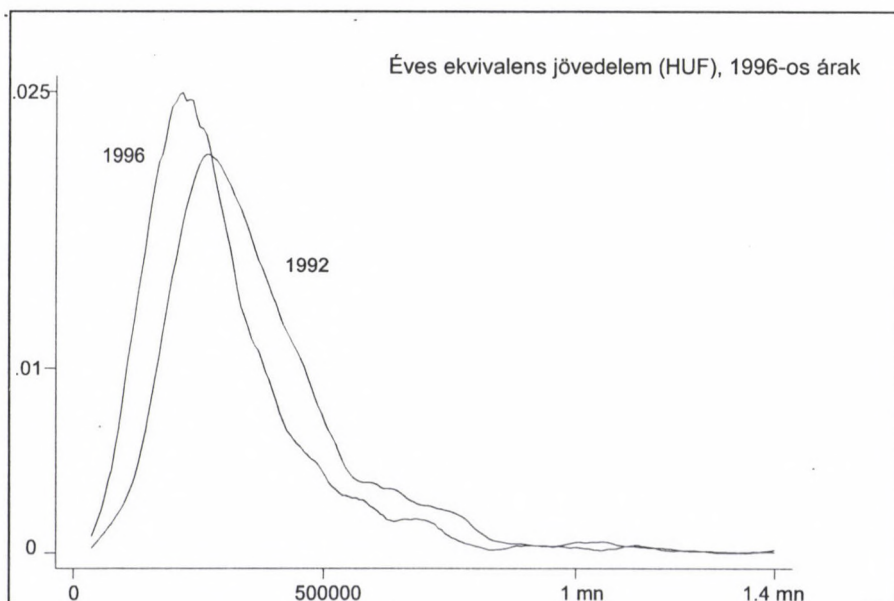
A *magyar* társadalom nagy többsége közelebb került a jövedelemeloszlás móduszához és egymáshoz is (4. ábra). Ha csak a társadalom (alsó) négyötödét nézzük, talán azt rögzíthetnénk, hogy a jövedelmi különbségek a vizsgált öt év alatt csökkentek. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a felsőközép- és a felső jövedelmi csoport helyzete alig romlott, sőt a megoszlás egy pontján olyan szakasz is található, ahol a reáljövedelmek még nőttek is, akkor már jól értelmezhető a magyarországi egyenlőtlenségek növekedésének milyensége. A magyarországi növekvő Gini-együtthatókat és P90/P10 arányokat tehát a kétféle elmozdulás együttesen magyarázza meg.

Eközben a *keletnémet* társadalomban az egyének eltávolodtak a jövedelmi módusztól („szétspricceltek”). Középen két enyhe kicsúcsosodás alakult ki, vagyis az eloszlás kétmóduszúvá vált. A domb magassága alig több az 1990-es hegy felénél. A görbe két hajlata nagyon hasonló, és simább, mint azelőtt volt. Ugyanakkor az egyének jelentős csoportja található a jövedelemeloszlás jobb lejtőjén (talán ez a felsőközép jövedelmi kategória). A görbe lesimulása és elnyúlása azt is mondja számunkra, hogy a társadalom tagjai tágabb jövedelmi skálán oszlanak szét, ami egyben a családok közti nagyobb *reáljövedelmi távolsággal* jár együtt. Vagyis ha feltennénk, hogy ugyanaz a jövedelmi rangsor állítható fel 1996-ban, ami 1990-ben volt – ami, mint ahogy látni fogjuk, nincs így, ugyanakkor a Gini-mutató változatlansága megengedi ezt a feltételezést –, az egymás melletti családok egymástól távolabb kerültek. (Ezzel szemben Magyarországon, a nagy többséget tekintve, a reáljövedelmi távolságok szűkültek.)

3. ábra. A jövedelemeloszlás Kernel-féle sűrűségfüggvénye, Kelet-Németország, 1990, 1996.

4. ábra. A jövedelemeloszlás Kernel-féle sűrűségfüggvénye, Magyarország, 1992, 1996.

Nyugat-Németországra nézve is módosult a görbe formája. Kicsit csökkent a magassága, a jövedelmi módusz körüli sűrűsödés. Ugyancsak csökkent a bal oldali meredeksége, másrészt viszont nőtt a jobb oldali. Az ábra alapján azt feltételezzük, hogy – bár a Gini-együttható stabilitása ezt elfedi – Nyugat-Németországban is végbe ment egy kisebbfajta átrendeződés: az átlag feletti közéledtek a móduszhoz, a szegényebbek viszont eltávolodtak attól (2. ábra).

A Kernel-féle sűrűségfüggvény tehát az „átalakulás történetének egy újabb fejezetét meséli el”, új jelentéssel. Azt mondja, hogy a legnagyobb változások Kelet-Németországban történtek. Ott nőtt leginkább az átlagjövedelem (eltolódás balra), és teljesen átalakult a jövedelmeloszlás alakját leíró Kernel-féle sűrűségfüggvény. Ennek egyik lehetséges szociológiai jelentése, hogy a keletnémet családok eltávolodtak egymástól. A magyar és nyugatnémet változások – egymáshoz képest – fordított irányúak. A magyar adatokon viszont azt látjuk, hogy míg a társadalom egy jelentős része – kétharmad, négyötöd(?) – közeledett egymáshoz, a görbe jobb részén is találunk sűrűsödési pontokat. Azt tételezzük fel, hogy itt találhatók azon felsőközép-, és felső pozíciók ahol a jövedelmek az átlagnál kevésbé romlottak, sőt abszolút értelemben is javultak. A társadalom e (kisebb) csoportja messzebb került a középtől (átlag), és egyben egymástól is távolodott.

Az eddigiek nyilvánvaló módszertani tanulsága, hogy ugyanazt a kérdést érdemes különböző oldalról körüljárni, hiszen így árnyaltabb – néha ellentmondóbb – képünk alakul ki a kutatás tárgyáról. Ilyen megfontolások alapján – és hogy tovább „szőjük jövedelmi történetünket” – megvizsgáljuk az előbbieken leírt szerkezeti változások összetevőit. Azaz: milyen individuális és csoportmozgások révén jöttek létre, vagy másképpen, milyen jövedelmi mozgások állnak a strukturális változások mögött.

Mikroszintű változások két időpont között

A paneladatokkal dolgozó szerzők közül sokan jutnak arra a megállapításra, hogy a jövedelemeloszlás viszonylagos stabilitása mögött a háztartásoknak a jövedelmi kategóriák közti elmozdulása és fluktuációja áll (Duncan 1984; Hauser–Wagner 1995; Heady–Habich–Krause 1994a és 1994b). Adataink ilyenén való elemzése előtt, néhány ismert elméleti hipotézist felvillantva érdemes röviden megfogalmazni a *jövedelemegyenlőtlenségek dinamikájára és társadalmi változások sebességére* vonatkozó feltételezéseinket. Kiindulópontunk a modernizációs elmélet (Zapf 1994a). Azt feltételeztük, hogy a társadalmi változások sebessége és a jövedelmi pozíciókban bekövetkező mozgások dinamikája a három társadalomban nagyon eltérő lesz. (Mint korábban említettük, a nyugatnémet minta alapvetően viszonyítási alapként szolgál.) Tényként fogadtuk el, hogy az ipari társadalmakban folyamatos társadalmi változások zajlanak, amelyeket a munkaerőpiac működése, az élet más területein megfigyelhető állandó innováció és a családciklus hullámozása okoz. Mivel a fejlett ipari társadalmakra gondolva a „stabil dinamika” feltételezésével dolgoztunk, azt vártuk, hogy egyrészt lesz cserélődés a jövedelmi pozíciók között, másrészt viszont a cserélődés dinamikája (a mobilitás mintája) nem fog változni. Ezzel szemben, sokkal erőteljesebb mobilitást anticipáltunk a rendszerváltó országokban, mint

Nyugat-Németországban. Azt is feltételeztük, hogy a két volt szocialista ország közt találunk majd eltéréseket! A változás dinamikájára hatással kell lennie az átalakulás eltérő útjának, beleértve a rendszerváltás stratégiáját, az intézmények átépítését és a gazdaság talpraállását (Balcerowicz 1995; Offe 1994; Stark 1992). Arra számítottunk, hogy a mobilitás kezdetben magasabb lesz Kelet-Németországban, mint Magyarországon, azt követően pedig hamarabb fog lelassulni.⁹ Az *átalakulás befejezettségére* vonatkozóan is kialakítottunk egy alternatív elképzelést. Ha igaz az, hogy az átalakulás (tranzíció, rendszerváltás) a változás egy sajátos, a szokásosnál gyorsabb és átfogóbb típusa, akkor ennek meg kell jelennie a mikroszintű dinamikában is. Befejezettnek akkor tekinthetjük az átalakulást, ha a dinamika nyugvópontra jut. Másképpen: ha nem érzékelünk növekedést vagy csökkenést a mobilitásban, vagy ha a mobilitás a nyugatnémet mintához hasonlóan, akkor „befejezett” átalakulásról kell beszélnünk.

Az említett dinamika bemutatásának egyik legegyszerűbb módszere a tranzíciós mátrix létrehozása. Ennek segítségével az egyik évről a másikra, vagy pedig a kezdő időponttól a záró időpontig történő elmozdulásokat elemezhetjük.¹⁰ A tranzíciós mátrix rácsainak arányszámaiból kiderül, hogy az emberek megtartották-e a jövedelmi pozíciójukat az idők során, vagy felfelé, illetve lefelé elmozdultak. A 2. táblázat a személyeknek a jövedelmi kategóriák közötti mozgását *kilépési (outflow)*¹¹ szempontból tárja elénk. A táblázatban szereplő jövedelmi osztályok megegyeznek a korábban kialakítottakkal (lásd 1. ábra). Példaképpen vegyük részletesen szemügyre az egyik jövedelmi kategóriát, és az onnan történő kilépéseket.¹²

Nyugat-Németországban az 1990-ben az alsóközép jövedelmi kategóriába (az átlag 75–100 százaléka) tartozók 44 százaléka 1994-ben is ugyanebben a kategóriában maradt. A többiek öt év során megváltoztatták relatív jövedelmi pozíciójukat: kb. 25 százaléuk lejjebb csúszott, a maradék 30 százalék pedig javított helyzetén. Az 1990-ben ezen alsóközép jövedelmi kategóriába esőknek körülbelül egy huszada 1994-re jómódúvá vált (2. táblázat). Ugyanezeket a kategóriákat Kelet-Németországban és Magyarországon megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy az egyének 40 százaléka megtartotta jövedelmi pozícióját. Ami a mobilitást illeti, a lefelé irányuló mozgás nagyobb volt Magyarországon, mint Kelet-Németországban, míg a relatív jövedelmi helyzetén Kelet-Németországban tudott több ember javítani, mint Magyarországon.

⁹ Itt utalunk arra, hogy a kutatás a mobilitás nagyságát a társadalmi változás minőségének érvényes mérőszámaként tekintette.

¹⁰ A periódus egészére vonatkozó adat azt jelzi, hogy a periódus elején egy adott jövedelmi kategóriába tartozó személy a periódus végén melyik jövedelmi kategóriában található.

¹¹ Elvben a tranzíciós mátrixokat két szempontból lehet elemezni. A kilépési (outflow) szempont a kiinduló időponttól (t) a periódus végéig ($t+x$) lezajló mozgásokról ad információt. A belépési (inflow) szempont a jelenlegi jövedelmi helyzetek toborzási (rekrutálási) mintáit nézi.

¹² A tranzíciós mátrix eloszlása a figyelembe vett periódus hosszától is függ. Ebből az következik, hogy azonos hosszúságú periódusokat kell elemezni. Magyarország esetében az 1992–96-os időszakaszt, Németország esetében pedig az 1990–94-est tekintettük – a fenti megfontolás alapján.

2. táblázat

Az időszak kezdetén meghatározott jövedelmi osztályba tartozók megoszlása az időszak végi jövedelmi helyzetük szerint (kilépési perspektíva)

Nyugat-Németország 1990–1994							
Jövedelmi osztályok	1994						
1990	<50%	50–75%	75–100%	100–125%	125–150%	>150%	Összesen
	Arány (százalékban)						
<50%	49,7	29	11,6	7,0	1,9	0,8	8,3
50–75%	6,6	14,6	50,2	24,9	2,1	1,5	25,7
75–100%	4	21,3	43,9	20,6	6,1	4	25,2
100–125%	3,8	10,4	29	33,8	14,7	8,3	19,2
125–150%	0,9	7,1	11,7	28,4	32,9	19,1	10,4
>150%	0,9	3,8	8,8	11,8	16,5	58,1	11,2
N=	869	2112	2320	1616	916	1022	8856
Arány százalékban	9,8	23,9	26,2	18,2	10,3	11,5	100

Kelet-Németország 1990–1994							
<50%	29,6	36,9	21,1	7,9	1,8	2,8	3,8
50–75%	11,8	31,5	31,1	17,9	6,4	1,3	20,2
75–100%	6,3	20	40,4	22,3	7,6	3,3	31,9
100–125%	3,3	12	33,2	25,6	19,5	6,5	22,8
125–150%	3,7	8	17,5	28,6	19,5	22,7	14,5
>150%	0,6	4,6	11,8	19,5	24,3	39,2	6,8
N=	176	471	792	574	327	229	2569
Arány százalékban	6,9	18,3	30,9	22,3	12,7	8,9	100

Magyarország 1992–1996							
<50%	45,5	28,8	14,8	5	2,1	3,7	9,4
50–75%	16,7	43,5	25,4	9,6	1,9	2,9	24,8
75–100%	9,8	27,7	39,3	12,7	3,2	7,2	25,6
100–125%	4,2	17,8	24,5	23,5	15,2	14,9	17,9
125–150%	6	11	18,2	19,8	20,7	24,4	8,6
>150%	6,6	6,1	11,4	15,6	16,7	43,5	14,1
N=	565	1101	1088	609	357	593	4314
Arány százalékban	13,1	25,5	25,2	14,1	8,3	13,7	100

Forrás: GSOEP 1990–1994, MHP 1992–1996. Saját számítások.

Az egyes országok jövedelmi mátrixait nem könnyű összehasonlítani, hiszen az országok közötti relációk nem egyeznek meg minden mátrixpont esetében. Kicsit egyszerűbbé válik az összehasonlítás, ha csak a *diagonálisban* található arányszámokat vesszük figyelembe. Ekkor azon egyének részarányát viszonyítjuk egymáshoz, akik a két vizsgált időpontban (a periódus elején és végén) ugyanazon jövedelmi osztály-

ba tartoztak.¹³ Adataink szerint ezek aránya minden jövedelmi osztály esetében Nyugat-Németországban a legmagasabb. Kelet-Németország és Magyarország összehasonlításában a relációk nem mindig egyeznek meg. Az alsóbb jövedelmi osztályokat tekintve Kelet-Németországban volt nagyobb a kilépők aránya, az átlagos és átlag feletti jövedelmi kategóriákat nézve a relációk változóak.

Vajon hogyan értelmezhető mindez – kiinduló kérdéseinkre gondolva? Azt megállapíthatjuk, hogy *a rendszerváltozáson átmenő társadalmakban többen vannak, akiknek a viszonylagos jövedelmi pozíciója az idők során változott*. A csak nagyon lassan elmozduló jövedelemeloszlási és jövedelemegyenlőtlenségi makro-struktúra hátterében a jövedelmi pozíciók váratlanul intenzív, szakadatlan cseréje zajlik. Úgy látszik, hogy az átalakulás dinamikusabb folyamat, mint a fejlett ipari társadalmakban folyó „szokásszerű” változás. A Magyarország és Kelet-Németország közötti összehasonlítás azt mutatja, hogy az utóbbiban valamelyest erőteljesebb lenne a mobilitás. Ez ellentmondani látszik a klasszikus egyenlőtlenségi mutatók által jelzettnek, de egybeeséssel azzal, amire a jövedelemeloszlás alakjának a Kernel-féle sűrűségi becsléssel kimutatott változása utal. Arra is felhívjuk a figyelmet, hogy a mozgások viszonylag stabil gazdasági és társadalmi környezetben is végbemennek. A modernizációs vagy társadalmi változásról szóló elméleteket illetően ez világos bizonyítékul szolgál arra, hogy a modern ipari társadalomban *folyamatos társadalmi változás* zajlik (Hauser–Fabig 1998).

Tapasztaljuk, hogy a tranzíciós mátrixok nehezen áttekinthetők, és figyelmen kívül hagyják a strukturális változásokat. E probléma feloldásaként kiszámítottuk a Glass/Prais-indexet, ami az egyes jövedelmi osztályokból való kikerülés jellemzésére szolgál (Machtwig–Habich 1997; Müller–Frick 1996). A Glass/Prais index konkrétan azt méri, hogy egy adott időszakban és egy adott jövedelmi osztályban megfigyelt mobilitás hogyan aránylik a teljes (az összes lehetséges)¹⁴ mobilitáshoz.¹⁵ Értéke 0 és 1 közé eshet, s minél magasabb egy jövedelmi kategóriára nézve, annál magasabb ott az egyik évről a másikra végbemenő mobilitás. A kapott értékeket a jobb áttekinthetőség kedvéért grafikusán ábrázoltuk. A tranzíciós mátrixon belüli elmozduláshoz képest (2. táblázat) abban is változtattunk eljárásunkon, hogy a Glass/Prais-indexet minden egymást követő évre kiszámoltuk. A tartalmi következtetések érdekében itt nem szorítkoztunk arra, hogy minden országot csak az öt év által közrefogott négy ábra jellemezze. Mindezeket figyelembe véve lehetővé vált, hogy az országok közötti összehasonlítást kiterjesszük. Így összevetjük:

- az egyes társadalmak egyes kiválasztott időpontjaira (az átalakulás kezdetére, végére, közepére) vonatkozó görbéit; továbbá azt,
- hogyan változott az egyes társadalmakban a görbék alakja az időben előrehaladva, vagyis hogyan változott a dinamika („a változás változása”);
- a vizsgált országokban hasonlóan vagy eltérően változott-e meg a mobilitás mintája.

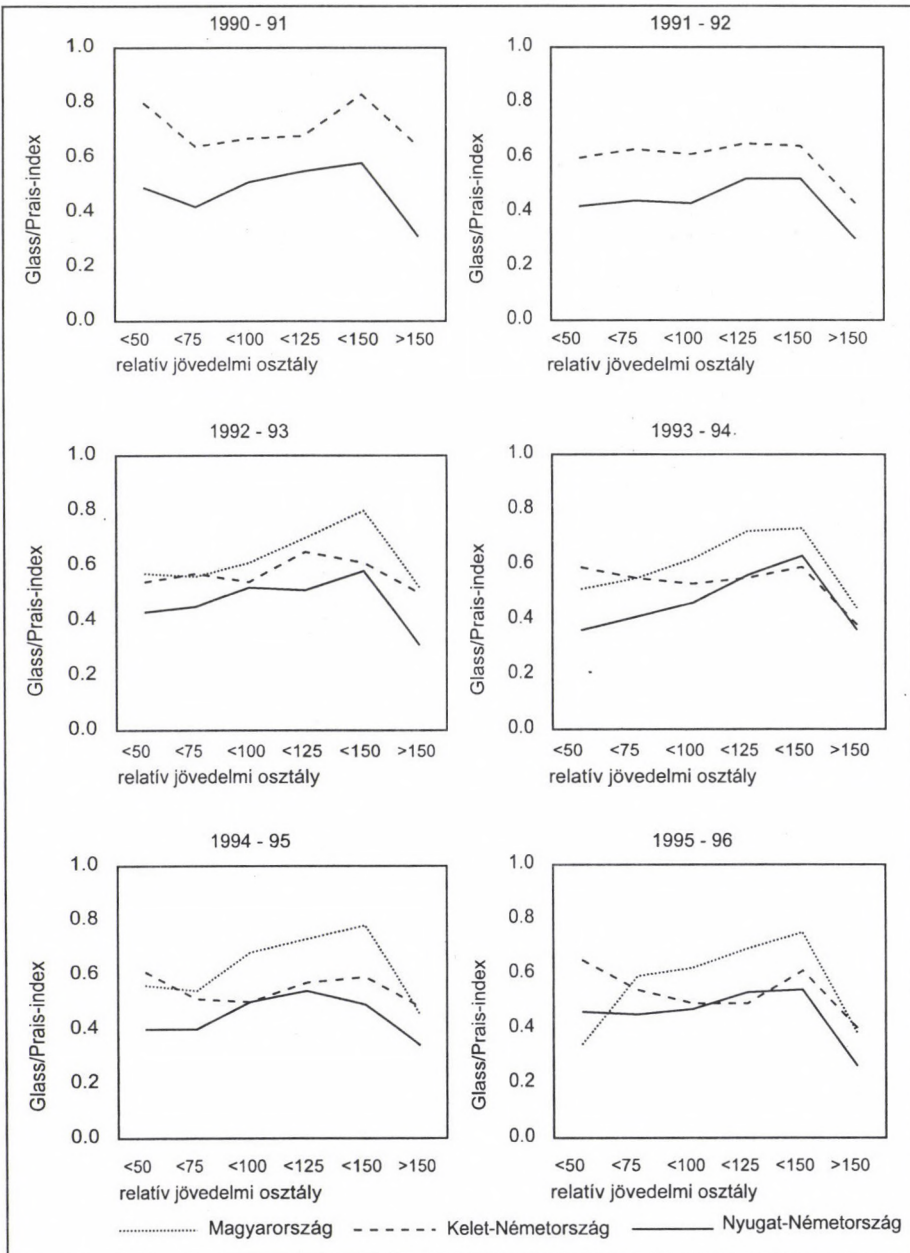
¹³ Figyelmen kívül hagyjuk az elmozdulás távolságát.

¹⁴ Mintha a végső helyzet független lenne a kiinduló csoport-hovatartozástól.

¹⁵ A Glass/Prais-index kiszámításának módja részletesen megtalálható (Machtwig–Habich 1997: 28. ff). A Glass/Prais-indexet ismereteink szerint a fenti munkában használták először a társadalmi változás sebességének mérésére.

Tekintsük tehát ábráinkat és kíséreljük meg megfogalmazni azon hipotéziseket és állításokat, amelyeket ábráink alátámasztani látszanak.

5. ábra. A társadalmi változás sebességének mérése a Glass/Prais-index segítségével

A nem rendszerváltó *Nyugat-Németországban* a mobilitás foka meglehetősen magas volt. A különböző jövedelmi kategóriákat tekintve, a vizsgált periódusban nem volt nagyon nagy változás a mobilitási mintákban: az 1990-es nyugatnémet ábra erősen emlékeztet a hat évvel későbbire. A mobilitás valamelyest magasabb fokú volt a középkategóriákban. Ez részben annak is betudható, hogy a skála két végpontján állók csak egy irányban mozdulhatnak el.

Kelet-Németországban az igen magas mobilitási arányszámok a rendszerváltás kezdetére korlátozódtak. A jövedelmi mobilitási minták tanúsága szerint 1993 körül a társadalmi dinamika a *nyugatnémet szintre esett vissza*. Az ezt követő időkből észrevehetünk egy sajátosságot: a két alsó kategória, a szegények és a majdnem szegények Kelet-Németországban sokkal nagyobb eséllyel kerültek ki jövedelmi osztályaikból, mint Nyugat-Németországban. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy a *népesség Kelet-Németországban sokkal kevésbé élesen szegmentálódott szegényekre és nem szegényekre, mint Nyugat-Németországban*.

Magyarországon mind a négy általunk vizsgált periódusban magasabb fokú volt a mobilitás, mint Kelet-Németországban (és természetesen erőteljesebb, mint Nyugat-Németországban). Ha viszont a rendelkezésre álló első vizsgált periódusokat tekintjük (1990–91 Németországban és 1992–93 Magyarországon), akkor a két átalakuló ország nagyon hasonló mintát mutat fel. Tudjuk, hogy Magyarországon a jövedelemegyenlőtlenségek már abban az időszakban erőteljesen kibontakozóban voltak, amelyről még nincs adatunk. Ez azt sejteti, hogy a kilencvenes évek fordulóján az általunk bemutatottnál is intenzívebb mozgások lehettek. Más oldalról viszont a munkanélküliség 1992-ben jelent meg, és a munkapiac differenciáló szerepe is az általunk vizsgált időszakban erősödhetett fel. Eszerint arról az időszakról, amely Magyarországon a rendszerváltás kezdetét jelenti, és amelyről nincsen paneladatunk, fel kell tételeznünk, hogy akkor sem lehetett sokkal nagyobb jövedelmipozíciócsere, mint amit 1992-től tapasztalhattunk. *Annyit mindenestre megállapíthatunk, hogy a rendszerváltási periódust minden jövedelmi kategóriában nagyon magas jövedelmi mobilitás jellemzi.*

Magyarországon nem látjuk azt a lassulási efféktust, mint ami Kelet-Németországot jellemzi. Ez a jelenség a magyar fejlődést illetően eltérő hipotéziseknek enged teret. Feltételezhetjük, hogy Magyarországon a rendszerváltás valami módon elnyúlt, és 1996-ban még nem fejeződött be¹⁶, de azt is felvethetjük, hogy az itteni „szokásszerű” mobilitási minta eltér a Németországban tapasztaltaktól, és a jövőben is erőteljesebb marad annál, mint amit Németországban láthatunk. Itt érdemes felidézni Hauser és Fabig tanulmányát, akik összehasonlító tanulmányokat idézve megállapítják, hogy az olyan eltérő jóléti rendszerekkel és munkapiaci rendszerekkel rendelkező országok, mint Nyugat-Németország és az USA nagyon nagy hasonlóságot, szinte azonosságot mutatnak a jövedelmi mobilitás arányszámait illetően (Hauser–Fabig 1998: 4).

¹⁶ Tudjuk ez szemben áll az MHP projekthez tartozó több kutató megállapításával, ám esetünkben a befejezettség a mobilitási minták stabilizálódását jelenti.

Az utolsó periódus görbéit szemügyre véve, a *jövedelmi kategóriákat* tekintve egyértelmű különbségek mutatkoznak az országok között. Míg a felső jövedelmi kategóriák mindhárom országban a legmagasabb fokú stabilitást mutatják, a legszegényebbeket tekintve Magyarországon a legalacsonyabb a mobilitás. Másrésről a középső jövedelmi kategóriák nagyon magas mobilitással jellemezhetőek. Eszerint az országokban lezajló átalakulás különbözik. Úgy tűnik, Magyarországon a szegények, a többi országhoz képest, jóval hátrányosabb helyzetű csoporttá váltak az utolsó évben. De az is lehetséges, hogy egyszeri megrázkódtatásról van szó, amit az 1995-ben bevezetett, stabilizációs intézkedéseket tartalmazó Bokros-csomag okozott. Ezzel ellentétben, úgy tűnik, a nyugatnémet jóléti rendszer hatékonyan működött Kelet-Németországban, ahol a szegénységből történő kilépés esélye a legmagasabb volt.¹⁷

Magyarországon a középső és a felsőközép jövedelmi osztályoknál az időszak egészében megfigyelhető a magas mobilitási arányszám. Ebben a kategóriában a „kémiai kötés” végig nagyon gyenge. E jövedelmi osztályok nem a „megérkezés”, hanem az „eltávozás” helyei voltak. Bár a tranzíciós mátrixokból tudjuk, hogy az elmozdulás iránya általában lefelé mutató volt, felfelé is vezettek utak.

A periódus egészét jellemző jövedelmi dinamika: a teljes mobilitás mintái

Tárgyunk továbbra is a jövedelmi dinamika/mobilitás, ám azt szeretnénk, ha egyidejűleg tudnánk kezelni az éves periódusokat és a teljes időszakot is. Ennek érdekében perspektívát és stratégiát kell váltanunk, és egy további módszert kell bevezetnünk. Ezért az egyének jövedelmi karrierjét éves megfigyelési egységekre tagoljuk, és ezen egységeket (megfigyeléseket)¹⁸ tettük elemzéseink alapjává. A már ismert jövedelmi osztályainkat és a tranzíciós mátrixokat ezen elemzési egységekre is kiszámítottuk. Mint ahogy látni fogjuk, e perspektíva-váltás bizonyos hatások szétbontását, illetve más hatások összegzését teszi lehetővé.

Első lépésben az új megfigyelési egységekre kiszámított megoszlási arányszámokat és ezek szétbontását mutatjuk be. Lássuk a 3. táblázatot!

¹⁷ Ez látszólag szemben áll Hauserék megállapításával, akik szerint a német jóléti rendszer és adórendszer csökkentette a mobilitás. Ők azonban aggregált és nem jövedelmi-osztály-specifikus indexet alkalmaztak.

¹⁸ A bevett kutatói frazeológiát követve: az elemzés a személyekről (persons) a „személy-évek”-re (person-years) vált. Jelen tanulmányunkba ennek és más kategóriáknak sem sikerült igazán jó magyar elnevezést találni. Ezért úgy jártunk el, hogy a tartalmilag megfelelő megnevezéseket használjuk, és egyes esetekben meghagyjuk az angol megnevezéseket is.

3. táblázat

A jövedelmi osztályok a teljes vizsgált időszakban: az összetevők tényezőkre bontása*

Jövedelmi osztályok	Az összes megfigyelési egység megoszlása a jövedelmi kategóriák között (overall)			Azon személyek részaránya, akik voltak valaha az adott jövedelmi osztályban (between)			A személyek által eltöltött idő hossza az egyes jövedelmi osztályokban (within)		
	Nyugat-Németország	Kelet-Németország	Magyarország	Nyugat-Németország	Kelet-Németország	Magyarország	Nyugat-Németország	Kelet-Németország	Magyarország
<50	8	5	9	17	15	24	63	41	56
50–75	25	19	25	47	47	54	69	53	61
75–100	25	32	25	53	71	60	62	57	55
100–125	19	23	15	43	59	44	57	50	45
125–150	11	12	9	28	35	29	51	44	40
>150	12	8	16	22	20	32	73	55	68
Mind-összesen **				210	247	242			

* Overall: megfigyelési egységek (személyek éves jövedelmi osztály-hovatartozása); between: személyek megoszlása a teljes időszakban; within: átlagosan eltöltött idő aránya a száz százalékhöz képest.

** Mindösszesen: a személyek részvételének összege.

Forrás: GSOEP 1990–1994, MHP 1992–1996. Saját számítások.

- Az „overall” oszlopokban a megfigyelési egységek (a személyek összes jövedelmiosztály-hovatartozása) jövedelmi osztályok közötti megoszlását találjuk. Ez lényegében az éves eloszlások általánosítása.¹⁹ E három oszlop jelentése számunkra azért izgalmas, mert megmutatja, hogy az egyének a teljes időszak alatt összességében hányszor estek az egyes jövedelmi kategóriákba.
- A következő három oszlop újra az egyéneket tekinti vonatkoztatási pontnak. A „between” adatai azon személyek arányát jelzi, akik – az időtartamtól függetlenül – egyáltalán megjelentek valaha az adott jövedelmi osztályban. Más szóval megtudjuk, hogy a személyek hány százaléka tapasztalta meg legalább egyszer az adott jövedelmi helyzetet.
- A középső három oszlop alsó sorában szereplő „mindösszesen” olyan mérőszám, amely önmagában alkalmas a teljes időszak alatt végbement mobilitás országok közötti összehasonlítására. Minél nagyobb az értéke, annál nagyobb a népességben belül azok aránya, akik a mobilitásban érintve voltak.
- Az utolsó három oszlop arról tudósít, hogy az egyének átlagosan hányszor (milyen hosszan) maradtak az egyes jövedelmi pozíciókban. Ezek a „within” százalékok azt az időhányadot jelzik, amit egy személy a teljes időszakhoz képest – öt év – a megjelölt pozícióban eltöltött. Ha egy adott jövedelmi osztályban a vizsgálat minden évében csak ugyanazon személyek szerepeltek volna, akkor ott a 100-as számnak kellene állnia.

¹⁹ Az első ábra hasábdigramjai által jelzett megoszlási arányszámok egyfajta összesítése.

A könnyebb érthetőség kedvéért vegyünk egy példát. Várható, hogy a három társadalomban a megfigyeléseknek eltérő aránya jut mind az alulprivilegizált, mind pedig a privilegizált pozíciójára. És valóban, Nyugat-Németországban a megfigyeléseknek csak 8 százaléka esett a legalacsonyabb jövedelmi kategóriába (szegénység), míg Kelet-Németországban ez 5 százalék, Magyarországon pedig 9 százalék körüli volt. Ami a leggazdagabbak kategóriáját illeti, Nyugat-Németországban ez 12 százalékot tett ki, 8 százalékot Kelet-Németországban és 16 százalékot Magyarországon.

Lássuk, mit mondanak, a „between” kategóriába tartozó megoszlások. Az itteni arányszámok kiterjesztik a magyarázatot azzal, hogy a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmi kategóriában – valamikor és bármедггг – érintett emberek arányát mutatja be. Nyugat-Németországban a népesség 17 százaléka került legalább egyszer szegénységi pozícióba. Ugyanez az arány Kelet-Németországra nézve 15 százalék körüli volt, míg Magyarországon 24 százalék. A leggazdagabbak pozíciójára vonatkozó arányok nagyon hasonlóak voltak ehhez, csak más szinten.

Mindazonáltal nem teljes a kép a szegénység vagy a gazdagság „időtartamá”-nak figyelembevétele nélkül. Ezzel szolgál a „within” százalék, amely azt mutatja meg, hogy egy bizonyos jövedelmi pozícióban egy személy hányszor tartózkodott, mégpedig a teljes időszakhoz viszonyítva. Ez az adat a jövedelmi osztályok stabilitásának mérőszáma. Ha a két szélső pozíciót összevetjük, a felső (privilegizált) pozíció stabilabbnak látszik, mint az alsó (a szegénységi). Másképpen szólva: a szegénység kevésbé volt tartós, mint a jómód.

Nézzük tehát, mi lehet a jelentése a bemutatott arányszámoknak és megoszlásoknak az egyes országok tekintetében. Ebben az elemzési keretben arra kell rámutatnunk, hogy nagyon különböző esélyek, illetve kockázatok álltak fenn arra vonatkozóan, hogy valaki az idők során egy specifikus jövedelmi pozíciót elnyerjen vagy elveszítsen.

Az kitűnik, hogy Magyarországon az alacsonyabb és a csúcspozíciók stabilabbak voltak a többinél. A második legmagasabb pozíció (125–150 százalék) volt a leginkább ingatag. A megfigyeléseknek nagyon alacsony százaléka és a személyeknek is csak kisebbsége esett ebbe a kategóriába, és viszonylag kicsi volt a bennmaradás esélye. Talán úgy is lehet ezt értelmezni, mint egy új, nem stabil magyar felsőközéposztály jelenlétét. A különböző, itt dokumentált mutatók összehasonlításából úgy tűnik, elindult a jövedelmi pozíciók szegmentálódása. A stabilitási mintákból („within”) arra következtethetünk – különösen, ha a két Németország arányaival vetjük össze –, hogy Magyarországon az alsó és a legfelső jövedelmi osztályhelyzetek stabilizálódtak, majdnem olyan mértékben, mint ahogy Nyugat-Németországban tapasztalható.

A Kelet-Németországról szóló történet másmilyen. Itt az adatok nem jeleznek megmerevedő határokat a jövedelmi osztályok között. A magyartól eltérően a kelet-németek inkább az átlag felé mozognak. Az átlag körüli jövedelmi pozíciókban sokkal több „jövedelmiosztály-hovatartozást” találunk, mint Nyugat-Németország esetében. A keletnémetek túlnyomó többsége (több mint 70 százaléka) volt valamikor alsóközéп jövedelmi helyzetben.

Ahogy már hangsúlyoztuk, a viszonyítási alapul szolgáló *Nyugat-Németországban* is sokkal nagyobb volt a fluktuáció, mint amit feltételezni lehetett. Ismét aláhúzhatjuk, hogy azok a társadalmak, amelyek a „szokványos” társadalmi változások útján járnak, mikroszinten figyelemre méltó mobilitási mintákkal, makroszinten pedig relatíve stabil jövedelemeloszlással jellemezhetők.

Végül újabb bizonyosságát szereztünk arról, hogy a teljes mobilitás magasabb volt Kelet-Németországban és Magyarországon (240 százalék), mint Nyugat-Németországban (210 százalék). Továbbmenve, a mobilitás arányai mögött, melyek a két volt szocialista országban majdnem azonosak voltak, eltérő mintázatot mutatnak a jövedelmi pozícióváltozások: Magyarországon – Kelet-Németországgal összehasonlítva – az alsó jövedelem helyzeteket tapasztalták meg igen sokan, és hosszasan tartózkodtak ezekben.

Utolsó lépésként – és inkább csak a teljesség kedvéért, hiszen aligha fogunk teljesen új eredményekkel gazdagodni – vizsgáljuk meg az éves megfigyelési egységek alapján kiszámított *tranzíciós valószínűségi mátrixokat*. Ez abban különbözik a korábbiakban bemutatott mátrixtól, hogy az évről évre történő mozgásokat „általánosítja”. Más szóval, ez a módszer kiszűri az éves arányszámokban meglévő hullámzásokat, azokat, amelyek a rendszerváltó országokra nézve jól láthatóak voltak a Glass/Paris-index értékeinek esetében.²⁰ A mátrix elmozdulási esélyeket ad meg, a vizsgált időszak egészére vonatkozólag. A valószínűségeket úgy lehet értelmezni, mint azoknak a személyeknek az arányát, akik minden évben az adott pozícióban maradnak (diagonális), illetve annak esélyét, hogy valaki egy meghatározott jövedelmi osztályból egy másikba kerül. Arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a mátrixban szereplő arányszámok tekinthetők egyéni esélyhányadosnak. Nézzünk megint egy példát!

Nyugat-Németországban, a szegények „éves kockázata” arra nézve, hogy minden következő évben szegények maradnak, 59 százalék, és 41 százalék annak esélye, hogy kikerülnek ebből a helyzetből. 32 százalékos a szomszédos jövedelmi pozícióba kerülésük esélye (az átlagjövedelem 50–75 százalékaival rendelkezők jövedelmi osztálya), és például nincs esély arra, hogy a leggazdagabbak jövedelmi kategóriájába ugorjanak.

²⁰ Tehát egy adott időszak egészét jellemzik az éves tranzíciós valószínűségek.

4. táblázat

A jövedelmi osztályok közötti éves tranzíciós valószínűségek az 1990/92–1994/96 közötti időszakban

Kiinduló jövedelmi osztály	Végző jövedelmi osztály tranzíciós valószínűség					
	<50	50–75	75–100	100–125	125–150	150<
Nyugat-Németország 1990–1996						
<50	59	32	6	2	1	0
50–75	9	66	20	4	1	1
75–100	2	18	59	17	3	1
100–125	1	5	21	52	16	5
125–150	1	3	7	24	45	21
150<	1	1	3	8	16	71
Kelet-Németország 1990–1996						
<50	35	44	16	3	1	1
50–75	10	50	31	7	1	1
75–100	3	18	53	21	4	1
100–125	1	7	26	46	16	5
125–150	1	2	9	31	38	19
150<	1	2	5	11	25	56
Magyarország 1992–1996						
<50	50	32	11	3	1	3
50–75	14	53	26	6	1	1
75–100	4	26	46	16	4	4
100–125	2	9	28	34	16	11
125–150	1	5	13	27	27	28
150<	1	3	6	9	16	65

Forrás: GSOEP 1990–1994, MHP 1992–1996. Saját számítások.

Ahogy már jeleztük sok újdonság a 4. táblázatban nem található. Néhány dolgot mégis érdemes megismételni. Ilyen, hogy a két átalakuló országban a diagonális értékei – a helyben maradás valószínűségei – rendre alacsonyabbak, mint Nyugat-Németországban. Továbbá, hogy a két átalakuló országban különböznek a kikerülési esélyek. A két társadalmat összehasonlítva: Kelet-Németországban a két legalsó (szegények), illetve a legfelső jövedelmi osztály (jómódúak) esetében történik meg legkönnyebben. Magyarországon ugyanakkor a középső és a felső középső jövedelmi osztályban a legalacsonyabb a bennmaradás valószínűsége.

E gondolkör lezárásaként talán érdemes felvetni a tranzíciós mátrixok egy új értelmezési irányát is. A mobilitási folyamatok ténye és empirikus mintázatai esetleg értelmezhetők a társadalom „nyitottságának” mérőszámaiként is. Ezek az adatok arról adhatnak hírt, hogy van-e, és ha igen, mennyire átjárható a határ az egyes jövedelmi pozíciók, jóléti körülmények között. Van-e, és milyen az egyes jóléti szinteken élők esélye arra, hogy kedvezőbb körülmények közé kerüljenek. Nyugat-Németország példáján – különösen ha figyelembe vesszük, hogy a sok szempontból

nagyon más USA-ban is hasonló kilépési valószínűségeket tapasztaltak a kutatók (Hauser–Fabig 1998) – látjuk, hogy a „nyitottság” milyen mértéke és a jóléti pozíció változtatásának milyen „mintázatai” jellemzik a fejlett ipari társadalmakat, a „nyitott társadalmak”-at. Van esély jelentékeny előreugrásra, ám a legvalószínűbb minden jövedelmi pozíció esetében az a mobilitási minta, hogy valaki a szomszédos jövedelmi pozícióba kerül. Ennek hangsúlyozása azért fontos, mert a volt szocialista országokban az átalakulás azt hozta magával, hogy egy meghatározott időszakra a jövedelmi pozíció váltásának lehetőségei a Nyugaton tapasztalhatónál is szélesebbre tárultak, miközben azt megelőzően – bár empirikus ismeretünk feltételezésünk bizonyítására nincsenek – bizonyára alacsonyabb dinamika jellemezte a szóban forgó országokat, mint a fejlett ipari országokat.²¹ Végül sokadszorra ismételjük meg, hogy a két átalakuló országban eltér a jövedelmi mobilitás mintázata.

Összefoglalás

Itt most arra szorítkozunk, hogy összefoglaljunk néhány állítást a társadalmi változás vonásairól általában és a rendszerváltozásról specifikusan, továbbá jelezzünk néhány megoldatlan problémát.

(1) A jövedelemegyenlőtlenség irodalma (Becker–Hauser 1997; Förster–Tóth 1997) egységes abban, hogy az általánosan használt egyenlőtlenségi mutatók (Gini-együttható, vagy decilisarányok) szerint a változások mértéke szerény. Ezt tanulmányunk is visszaigazolta. Ugyanakkor adataink világosan bemutatták, hogy a makrotársadalmi eloszlás alapját alkotó egyéni pozíciókban *nagyon gyakoriak a váltások*, ami összhangban áll a szerzők társadalmi változásról alkotott elképzeléseivel és mindennapi tapasztalataival. Az ide vonatkozó elmélet szerint a modern ipari társadalmak a gazdaságban és a társadalmi életben zajló állandó módosulásokkal jellemezhetők (Zapf 1994). A mögöttes tényezők közül gondoljunk a munkaerőpiac dinamizmusára (belépés, kiszorulás, karrier), továbbá a családi életben, a családciklusban bekövetkező tervezett és váratlan változásokra (gyerekszületés, szét- és összeköltözés, válás, halál). Ne feledkezzünk azonban el a gazdasági és társadalmi innovációkról sem (Zapf 1994d). A fejlett ipari társadalmak – példaképpen: Nyugat-Németország – makroszintű stabilitása ezen szakadatlan mikroszintű változások révén jön létre.

(2) A vizsgált posztiszocialista társadalmak, a rendszerváltó országok szignifikánsan *magasabb fokú mobilitást* mutattak, mint Nyugat-Németország. A Glass/Pais-féle mobilitási indexet, akár a teljes mobilitás mutatóját használtuk, ezt az állítást igazolva láttuk. E magas dinamika motívumai részben a cikkünkben nem tárgyalt, csak a rendszerváltásra jellemző szerkezeti-szervezeti változások (gazdasági, politikai, jogi, intézményi átalakulás) és részben pedig az, hogy az átalakulás révén mó-

²¹ E helyen jogos annak felvetése, hogy mi a cikkünkben elemzett jövedelmi mobilitás kapcsolata a társadalmi mobilitással, amely a társadalmi státusok átstrukturálódását és az azok közötti individuális és csoportos mozgásokat vizsgálja. E problémának akár csak jelzésszerű érintése is teljesen szétfeszítené cikkünk kereteit.

dosultak és működésbe léptek az ipari társadalmakra jellemző mikroszintű folyamatok [vö. (1) pont].

(3) A kelet-németországi és magyarországi mobilitásban mutatkozó hasonlóságok és különbségek lehetőséget adnak arra, hogy egy új hipotézist állítsunk fel. A két társadalom teljes jövedelem-mobilitását szem előtt tartva azt mondhatjuk, hogy *a jövedelmi pozíciók változásának dinamikája – a jövedelemeloszlási rendszerben történő „cirkulálás” – bizonyára legalább annyira karakterisztikuma az átalakulásnak, mint a jövedelemegyenlőtlenség növekedése.*

(4) Világos különbségeket találtunk az átalakulás sebességét tekintve a két posztszocialista országban. Kelet-Németország csak az átalakulás első két évében mutatott nagyon gyors változást, míg Magyarországon az erőteljesebb mobilitás hosszabb ideig fennmaradt. Feltételezhetjük, hogy bizonyos fokig a Kelet-Németországot érő „egyesülési effektus” volt a felelős a magas fokú mobilitásért (Müller–Frick 1996), így a rendszerváltás hatása kisebb volt, mint Magyarországon.

(5) Az elemzés azt mutatja, hogy a klasszikus egyenlőtlenségi mérőszámok Nyugat- és Kelet-Németországban alig módosultak, ugyanakkor a vizsgált időszak alatt a jövedelemeloszlás eltérő alakja és az egyéni mobilitás eltérő mintája jellemezte az országokat. *Ezek szerint a jövedelemeloszlás változatlansága nagyon eltérő mobilitási mintázatokból fakadhatott.*

(6) A szegénység állapotából való kikerülés esélye mindvégig alacsonyabb volt Magyarországon, mint Kelet-Németországban, továbbá Magyarországon a gazdagok pozíciója is stabilabb volt. A nyugatnémet társadalmi rendszer kelet-németországi átvétele – a gazdagok adóztatása, a szegények támogatása –, úgy tűnik, hatékonynak bizonyult abban az értelemben, hogy elmaradt a társadalom (ketté)szakadása (vö. Hauser–Fabig 1998).

(7) Kelet-Németországban egy viszonylag széles, stabil jövedelmi középosztály látszik megszületni, míg Magyarországon inkább a polarizáció érvényesült. Itt a közepes jövedelmi osztály igen „törekeny”.

(8) Jeleztünk egy olyan értelmezési lehetőséget is, amely persze igen alapos további kutatásokat igényel. Nevezetesen felvetettük, hogy vajon a dinamika mérőszámaikat, a jövedelmi mobilitás mintázataikat nem tekinthetnénk-e a társadalom „nyitottságát” mérő indikátoroknak. Természetesen nem gondoljuk, hogy vannak „zárt” társadalmak, amelyekben senki sem változtatja helyét, és hogy vannak teljesen nyitott társadalmak, ahol a véletlen következménye, hogy az egyén egy következő évben hová kerül. Azt azonban feltételezzük, hogy az egyes társadalmak dinamikájában lehetnek tartós különbségek, és ez mértéke lehet a társadalom „nyitottságának”.

Összegzésünket azzal fejezzük be, hogy elemzésünket semmiképpen nem tekintjük lezártnak. Ha az átalakulás leírását tekintve kérdésünket többé-kevésbé megválaszoltunk tekintjük is, úgy gondoljuk, hogy a makroszintű relatív stabilitás és a szakadatlan mikroszintű dinamika összefüggése további tisztázó kutatásokat igényel.

Irodalom

- Andorka, R.–Zs. Spéder –I. Gy. Tóth 1995. *Developments in poverty and income inequalities in Hungary 1992–1994*. Report to the World Bank Budapest Office, p.67.
- Andorka, R.–Zs. Ferge–I. Gy. Tóth 1997. Is Hungary Really the Least Unequal? (A discussion of data on income inequalities and poverty in central and eastern countries). *Journal of Russian and East European Finance and Trade*. Vol. 33, No. 6. November-December, 67–94.
- Atkinson, A.B.–Micklewright, J. 1992. *Economic transformation in Eastern Europe and the distribution of income*. Cambridge: University Press
- Balcerowicz, L. 1994. *Socialism, Capitalism, Transformation*. Budapest: Central European University Press
- Becker, I. 1998. Zur personellen Einkommensverteilung in Deutschland 1993. Fortsetzung des Trends zunehmender Ungleichheit. Universität Frankfurt, Fachbereich Wirtschaftswissenschaften, Institut für Konjunktur, Wachstum und Verteilung. EVS-Projekt, *Arbeitspapier*, 13, 20.
- Cowell, F. A.– S. P. Jenkins–J. A. Litchfield 1994. The Changing Shape of the UK Income Distribution: Kernel Density Estimates, University College of Swansea, Department of Economics, *Discussion Paper Series*, No. 9–06, 20.
- Duncan, G. J. 1984. *Years of poverty, years of plenty*. Ann Arbor: Institute for Social Research, University of Michigan
- Flemming, J.–J. Micklewright 1997. *Income Distribution, Economic Systems and Transition*. Paper presented at the Conference on „Inequality and Poverty in Transition Economies” 23–24. May, EBRD. London
- Förster, M.–I. Gy. Tóth 1997. *Poverty and Inequalities: Hungary and the Visegrad Countries Compared*. Paper presented at the Conference on „Inequality and Poverty in Transition Economies”. 23–24. May, EBRD. London
- Förster, F. Michael–Szívós Péter–Tóth István György 1998. A jóléti támogatások és a szegénység Magyarországon. In: Kolosi–Tóth–Vukovics (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest: Társi, 279–297.
- Habich, R. 1996. Problemgruppen und Armut: Zur These der Zwei-Drittel-Gesellschaft. In: Habich–Zapf (eds.) *Wohlfahrtsentwicklung im vereinten Deutschland. Sozialstruktur und Lebensqualitaet*. Berlin: edition sigma, 161–188.
- Hauser, R.–G. Wagner 1995. *Die Einkommensverteilung in Ostdeutschland – Darstellung, Vergleich und Determinanten für die Jahre 1990–1994*. Mimeo.
- Hauser, R.–H. Fabig 1998. *Labor Earnings and Household Income Mobility in Reunified Germany: A comparison of the Eastern and Western States*. Manuscript (forthcomming in Review of Income and Wealth) 33.
- Hanefled, U. 1987. *Das Sozio-Ökonomische Panel*. Frankfurt am Main: Campus

- Headey, B.–R. Habich–P. Krause 1994a. Long and Short Term Poverty – Is Germany a Two-third Society? In: *Social Indicator Research*, Vol. 31, 1–25.
- – – 1994a. The Importance of Government Policy on Income Levels and Inequality in United Germany 1990–1992. *German Institute for Economic Research*, Vierteljahreshefte 1/2. Berlin
- Immerfall, S. 1995. *Einführung in den europäischen Gesellschaftsvergleich*. Passau: Wissenschaftsverlag Richerd Rothe
- Kolosi Tamás–Szívós Péter–Bedekovics István–Tóth István János 1996. Munkaerőpiac és jövedelmek. In: Sik–Tóth (szerk.) 7–32.
- Kolosi Tamás–Sági Matild 1998. Hullámszó háztartások. In: Kolosi–Tóth–Vukovich (szerk.) *Társadalmi Riport 1998*. Budapest: Táarki, 45–71.
- Machonin, P. 1997. *Social Transformation and Modernization – On Building Theory of Societal Changes in the Post-Communist European Countries*. Prague
- Machtwig, G.–R. Habich 1997. *Berufs- und Einkommensverläufe in Deutschland nach der Vereinigung*. In: Hauser et al. (eds.) *Soziale Sicherheit für Alle?* Leverkusen: Leske+Budrich, 12–101.
- Medgyesi Márton–Szívós Péter–Tóth István György 1998. A háztartások jövedelmi szerkezete, egyenlőtlenségek, szegénység és jóléti támogatások. In: Szívós–Tóth (szerk.) *Társadalmi tény-kép, 1998*. Budapest: Táarki, 42–63.
- Müller, K.–J. Frick 1997: Die Äquivalenzeinkommensmobilität in den neuen und alten Bundesländern 1990–1994. In: Hauser et al. (ed.) *Soziale Sicherheit für Alle?* Opladen: Leske+Budrich, 103–154.
- Noll, H.-H.–W. Zapf 1994. Social Indicators Research: Societal Monitoring and societal reporting. In: Borg–Mohler (ed.) *Trends and Perspectives in Empirical Social Research*. Berlin/New York
- Offe, C. 1994. *Der Tunnel am Ende des Lichts. Erkundungen der politischen Transformation im Neuen Osten*. Frankfurt am Main: Campus
- Rose, R. Haerpfer 1996. „The impact of a ready-made-state: advantages of East Germans.” *Studies in Public Policy*, 268. Centre for the Study of Public Policy, Glasgow
- Spéder Zsolt 1996. Változások évről évre. In: Andorka–Kolosi–Vukovich (szerk.) *Társadalmi riport 1996*. 44–69.
- 1998. *Getting Better and Becoming Dissimilar. Economic well being of the elderly and the pension reform – Hungarian country report*. Kézirat, 60.
- Spéder, Zs.–A. Schultz–R. Habich 1997. Soziale Ungleichheit in der ostmitteleuropäischen Transformation. In: Glatzer, W.–G. Kleinhenz (eds.) *Wohstand für alle?* Opladen: Leske+Budrich, 335–408.
- Stark, D. 1992. From System Identity to Organisational Diversity: Analyseing Social change in Easter Europe. *Contemporary Sociology*, 35: 127–141.

Szívós P.–Tóth I. Gy. 1998. A háztartások jövedelmi szerkezete, egyenlőtlenségek, szegénység és jóléti támogatások. (The income composition of the households, inequality, poverty and welfare supports) In: Sik–Tóth (szerk.) *Zárótanulmány az MHP 6. Hullámáról* (Report on the 6th wave of the Hungarian Household Panel) BKE–TÁRKI.

Vogel, J. 1997. *The European „Welfare Mix”. Institutional Configuration and Distributive Outcome in Sweden and the European Union in Longitudinal and Comparative Perspective*. Paper presented at the conference of the International Society for Quality of Life Studies, Charlotte N.C. 20–23. Nov. 1997, 28.

Wagner, G.–J. Schupp–U. Rendtel 1994: Das Sozio-ökonomische Panel (SOEP) – Methoden der datenproduktion und – aufbereitung im Längsschnitt. In: Hauser et al. (Hrsg) *Mikroanalytischen Grundlagen der Gesellschaftspolitik. Band 2*. Berlin: Akademie Verlag

Zapf, W. 1994a. Modernisierung, Wohlfahrtsentwicklung und Transformation. Berlin: edition sigma

– 1994b. Sozialer Wandel. In: Zapf 1994a: 11–22.

– 1994c. Alternative Pfade der gesellschaftliche Entwicklung. In: Zapf 1994a: 187–200.

– 1994d. Über soziale Innovationen. In: Zapf 1994a: 23–40.

Zapf, W. 1999. Socia Reporting in the 1870s and 1990s. (Working Paper Series FSIII 99–404, 14.) Berlin: WZB